

Oleh Petrechko

The emperor's cult in Pontus during the period of Principate

The article states that the temples of provincial cult of the Roman emperor in Amaseia and Neokaisareia. It has been suggested on the likelihood that koina, used for celebration of the imperial cult in these cities, eventually merged and have formed one big koinon for all Pontus, centered in Neokaisareia, and the cult of the Roman emperor was worshiped in other cities of Pontus, and probably in rural areas as well.

Keywords: Principate, emperor's cult, temple, Pontus.

Олег Петречко

Культ императора на территории Понта периода принципата

В статье замечается, что храмы провинциального культа римского императора были в Амасии и Неокесарии. Предлагается мысль относительно вероятности того, что Соборы для празднования императорского культа с центром в этих городах со временем объединились, и было создано одно большое Собрание для всего Понта, с центром в Неокесарии, а культ римского императора почитали и в других городах Понта и, возможно, в сельской местности.

Ключевые слова: принципат, культ императора, храм, Понт.

УДК 271.22 (477) – 9"09"

© Василь Балух
© Олексій Балух
(Чернівці)

ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті прослідкована хронологія початкового етапу хрещення Київської Русі, охарактеризовані передумови християнізації слов'ян, досліджена політика Володимира по насильницькому впровадженню християнства, розглядаються версії часу і місця хрещення киян, визначаються заходи князя Київського для проникнення нового віровчення в народні маси Русі.

Ключові слова: християнство, християнізація, хрещення, язичництво, літопис, місіонерська діяльність, князь Володимир, волхви, роси, русичі, папа, Візантія, Болгарія, Рим.

Упродовж багатьох століть покоління наших співвітчизників були абсолютно переконані, що, згідно "Повісті минулих літ", у 988 р. над Києвом "засяяло світло" Христової віри. За цими свідченнями князь Київський Володимир Великий, переконавшись у недосконалості і мінливості язичницьких богів, вирішив змінити віру і після цілого ряду посольств, переговорів і навіть військових походів визнав істинною вірою візантійське православ'я. Він прийняв його сам і за його наказом хрестили спочатку киян, а згодом і всю іншу Київську Русь. Однак, не зважаючи на те, що християнізації Давньоруської держави присвячена чисельна наукова і богословська література, багато аспектів цього процесу і до сих пір залишаються не з'ясованими, а отже **актуальними**.

Ще наприкінці XIX ст. церковний історик Є.Є.Голубінський визнав, що всі оповіді в літописах про обставини прийняття Володимиром християнства є видумками, складеними на різні сюжетні мотиви і не містять у собі жодної історичної істини, крім даного факту, що в 988 р. князь і його дружина прийняли із Візантії християнство, оголошене офіційною релігією. У зв'язку з цим постає цілий ряд запитань:

Яка істинна хронологія початкового етапу офіційного хрещення Русі? Чому інтенсивно християнство поширюється лише наприкінці IX ст., хоча воно проникло на Русь

значно раніше? Чому впродовж неповних 10 років Володимир перейшов від політики утвердження язичницьких культів у країні до насадження християнського віровчення? Які соціальні верстви підтримували релігійну політику князя, а які чинили опір? Чи представляло хрещення русичів одночасний акт, чи воно проходило в різний час? Які заходи приймав Володимир Великий для проникнення нового віровчення в народні маси? Саме відповіді на ці запитання будуть складати **мету і завдання** даного дослідження.

З проблеми хрещення Київської Русі у сучасній науковій та богословській літературі спостерігаються дві протилежні тенденції.

Богословський напрямок намагається показати початок давньоруського християнства значно раніше, ніж насправді. Вони відносять його до I ст. н.е. і пов'язують з місіонерською діяльністю у Східній Європі апостола Андрія Первозванного [29, с. 33-35; 35, с. 60-66]. Ці богослови також вважають, що після 988 р. християнство досить швидко розповсюдилося по всій території Київської Русі.

Світські дослідники по-іншому відносяться до вирішення цієї проблеми. Так, М.С.Гордієнко, критикуючи повідомлення "Повісті минулих літ" про подорож апостола Андрія Первозванного землями східних слов'ян як недостовірні, в той же час сумнівається у свідченнях іноземних і вітчизняних джерел про хрещення росів у IX ст. Він вважає початком християнізації жителів Русі правління Володимира Святославовича, хоча й визнає, що в Київській Русі уже в IX ст. існували деякі вогнища християнства в оточенні князя Ігоря і прийняття християнства княгинею Ольгою. "Проте, – відзначає М.С.Гордієнко, – при ній [Ользі. – Авт.] християнство не отримало у Київській Русі скільки-небудь широкого поширення серед князівсько-боярської знаті" [17, с.68-69]. А "процес номінального насадження нової віри зайняв не десятиліття, як говорять і пишуть ідеологи Руської православної церкви, а багато століть і в ряді регіонів країни затягнувся до початку XX ст." [17, с.90]. Однак, наявність язичницьких пережитків у християн упродовж усього другого тисячоліття було характерним явищем як для епохи Середньовіччя, так і для пізніших часів. Але ці пережитки зовсім не свідчать про те, що ті, які сповідували їх, були язичниками.

М.С.Гордієнко все ж не вважає, що при Володимирі Великому завершився тривалий і складний процес християнізації Київської Русі. Він відзначає: "Як свідчать давньоруські джерела, в часи Володимира Святославовича (а помер він через 27 років після хрещення киян) була християнізована – та й то зовні, в значній мірі формально – лише невелика частина Русі. Долучили до нової релігії киян, змусили прийняти християнство новгородців, спорудили храми у Чернігові, Володимирі Волинському, Белгороді, Переяславі, Тудові, Полоцьку і ряді інших давньоруських міст. Іншу територію Київської Русі реформаторська діяльність князя Володимира Святославовича не зачепила навіть поверхнево – там і надалі залишилось в силі язичництво" [17, с.83].

З цим твердженням філософа вряд чи можна погодитися, про що буде сказано нижче, на відміну від оцінки місії Андрія Первозванного. М.С.Гордієнко відзначив, що у "Повісті минулих літ" нічого не говориться про навернення у християнство жителів Середнього Подніпров'я і навіть про будь-які контакти апостола Андрія зі східними слов'янами. Літописець лише стверджує про розміщення Андрієм хреста на горі, де згодом виник Київ [7, с.12].

Таку ж думку висловили й інші дослідники. Уже М.М.Карамзін в "Історії держави Російської" супроводив розповідь про подорож Андрія такими словами: "Зрештою, люди знаючі сумніваються в істинності цієї Андрієвої подорожі" [19, с.17]. А професор Є.Є.Голубінський назвав її легендою і навіть "вкрай не обґрунтованою вигадкою" [16, с.1-28]. У XIX ст. були навіть спроби археологів відкопати на київських горах рештки хреста, поставленого апостолом Андрієм, але ця затія не дала жодних результатів [26, с.61].

Сумнівалися у правдивості легенди про мандрівку апостола Андрія В.Татішев [30, с.81] і О.Шахматов [36]. Однозначно як легенду трактувала мандрівку Андрія і світська історіографія XX ст. (Б.Греков, М.Брайчевський, О.Рапов, М.Котляр тощо).

Але поява такої легенди, на нашу думку, була цілком оправданою з огляду на необхідність відстояти незалежність руського православ'я від візантійського.

Іншу, протилежну М.С.Гордієнку, точку зору представляє М.В.Нікольський, який писав, "що реформа Володимира була завершенням процесу, який розпочався ще за сто років до нього, і по суті не була реформою для значної частини дружини. Торгові інтереси давно уже змусили багатьох її представників, однаково і слов'ян, і варягів розлучатися зі старою вірою" [22, с.21].

На нашу думку, вважати початком християнізації Русі хрещення киян Володимиром – значить іти проти фактів, що є такими. Уже в першій половині IX ст. християнство з'являється у східнослов'янських землях. Так, арабський географ Ібн-Хордадбех, який написав близько 846 р. працю "Книга шляхів і країн", відзначив існування росів-християн, які торгували з Візантією й арабськими країнами [5, с.384-385].

Про хрещення якоїсь частини росів у 60-ті рр. IX ст. свідчить "Окружне послання" патріарха Константинопольського Фотія [15, с.95]. А візантійський імператор Константин VII Багрянородний у біографії свого діда повідомляв про навернення у християнство жителів Русі у правління Василя I Македонянина (867-886 рр.) та повторного патріаршества в Константинополі Ігнатія (867-877 рр.) [8, с.280-281].

Ці повідомлення підтверджуються як грецькими хроністами, так і окремими давньоруськими літописцями.

Перша спроба хрещення росів відбулася у 867 р. і була пов'язана з невдалим походом на Візантію, поширенням хвороб у країні і місіонерською діяльністю єпископа, присланого імператорською владою. Спроба виявилася невдалою, а інша сталася між 872 та 877 рр. Вірогідно хрещенню піддалися київські поляни [15, с.96].

У церковному статуті Лева VI (890-912рр.) згадується про руську митрополію, що значилася на 61-му місці. І в ряді інших візантійських і арабських джерелах не одноразово говорилося про християнство серед росів. Проте до сих пір не вирішено питання етнічної приналежності цих росів. Під одним етнонімом давні автори часто змішують і слов'яно-росів, і варягів, і неслов'янських жителів Північного Причорномор'я [15, с. 243-244].

Проте жодне з перерахованих хрещень росів не потрапило на сторінки "Повісті минулих літ". "І це цілком зрозуміло, – вважає О.Рапов. – В обставинах напруги русько-візантійських відносин 1116-1119 рр. було недоречним говорити про ці факти, які знову ж таки могли використати візантійські політики з корисливою метою" [27, с.101].

Після захоплення Києва Олегом християнство, що з'явилося на Русі у IX ст., було фактично знищене язичницькою реакцією. Такий висновок можна зробити на підставі аналізу договорів Олега з Візантією (907 і 911 рр.), в яких роси-християни зовсім не згадуються [25, с. 27].

Проте уже в договорах, укладених князем Ігорем, явно проглядаються два сильних угруповання в Київській Русі: язичницьке на чолі з князем Київським і християнське, що складалося з представників вищої знаті і купецтва [7, с.34-39]. Причому останні були повноправними членами давньоруського суспільства, які брали активну участь у вирішенні найважливіших питань зовнішньої політики Київської Русі. Правда, можна погодитися з думкою М.С.Гордієнка, що християн не було у найближчому оточенні великого князя, яке складалося винятково з язичників.

У той же час у Києві, згідно літописів, функціонував собор св. Іллі, тобто головна церква. Отже, у 40-і рр. X ст. в Києві були й інші церкви, що підпорядковувалися соборній церкві. А історик О.М.Рапов навіть припускав, що в столиці Київської Русі тоді, напевно, був уже й єпископ [25, с.96]. Про існування християн у давньоруській державі середини X ст. свідчать і інші джерела. Так, у "Повісті минулих літ" за 945 р. прямо говориться, що в Києві "мнози бо беша варязи хрестеяне и козарє" [7, с.39].

Християнами на Русі були не лише іноземці. Константин Багрянородний, описуючи в своєму творі "Про церемонії" прийом тарсійських послів у 946 р., згадує росів-християн, які були імператорськими охоронцями, тобто найманцями, що знаходилися на службі у Константинополі.

У "Повісті минулих літ", "Пам'яті і похвалі Володимиру" Іакова Мніха й інших джерелах знаходимо свідчення не лише про хрещення княгині Ольги, але й про знищення

нею язичницьких святилищ, пропаганду християнських цінностей, існування у тогочасній Русі християнських храмів [7, с.46; 21, с.228; 30, с.111].

Окрім письмових джерел, дані факти підтверджуються й археологічними матеріалами. У результаті розкопок встановлено, що у IX-X ст. в Києві і Полянській землі було вже багато поховань у вигляді інгумації – свідчення поширення християнського вчення [15, с.96-97]. Заради справедливості відзначимо, що не всі інгумовані поховання можна вважати християнськими. До них не відносяться поховання у зрубних могилах (хоча їх знайдено мало). Основна ж маса поховань – ями з орієнтацією «захід-схід», характерні для християн.

Можемо говорити також, що у 70-ті рр. X ст. на Русі вже йшла запекла боротьба між язичниками і християнами.

З викладеного вище робимо узагальнюючий висновок, що християнське вчення ще задовго до прийняття його в Київській Русі за офіційну ідеологію пустило тут глибокі корені, співпавши у часі з початком формування давньоруської держави.

Згідно з язичницькою ідеологією, кожен член суспільства у земному житті забезпечував собі певний рівень існування у потойбічному світі. Проте не всі могли досягти цього, тому це штовхало бідну частину суспільства на боротьбу (літописи приводять приклади таких виступів). Ці виступи підштовхували знать до думки про необхідність заміни язичництва новою релігією, що змогла б забезпечити і зберегти її інтереси. Такою релігією для Київської Русі і могло стати християнство. Згідно християнським догматам, люба влада походить від Бога і виступ проти неї злочин, оскільки це противно волі Божій. Християнство могло захопити народні маси ідеєю загробної відплати за праведне земне життя.

Була і ще одна важлива детермінанта, яку не можна ігнорувати. Язичницькі жерці володіли більшим авторитетом і владою, чим князі. Арабський вчений початку X ст. Ібн Русте писав про росів: "Є у них знахарі, з яких деякі наказують царям нібито вони їх (росів) начальники" [5, с.398]. Така ситуація не могла влаштовувати князів, які прагнули до повного панування у суспільстві. А конкуренція між князями і жерцями за владу згубно впливала як на внутрішню політику Київської Русі, так і на повсякденне життя людей. Тому потрібна була така релігія, яку можна було б контролювати, яка б виражала їхню волю, допомагала зберігати матеріальні цінності (спальовались на поховальних вогнищах у язичницькій релігії) та людські ресурси (частими у язичників були самогубства жінок після смерті їхніх чоловіків).

Негативно відбивалося панування язичницької ідеології і на міжнародних відносинах Київської Русі. До X ст. пройшла християнізація країн Західної, Південної і Центральної Європи, тому Київська Русь опинилася в деякій політичній ізоляції від цілого ряду християнських держав, оскільки не відповідала тій традиції, що склалася у Середньовіччі. При укладанні угод між державами панувала практика закріплення їх між-династичними шлюбами. А князі–язичники Київської Русі та їхні сини і доньки були позбавлені можливості вступати у шлюб з представниками зарубіжних царських, королівських і князівських домів.

Язичництво утруднювало також і торговельні стосунки Русі з християнськими країнами, що оточували державу. Християнські країни через духовенство могли налаштувати своє населення проти язичницьких купців, оголошуючи привозимі ними товари "поганими". А руська знать була кровно зацікавлена у торговельних зв'язках з іншими державами (особливо з Візантією), куди вони збували надлишки сільськогосподарського і ремісничого виробництва (зерно, віск, хутро тощо), а звідти отримували товари, що не вироблялися на Русі. Тому не випадково джерела називають першими давньоруськими християнами саме купців. Бо купцям–християнам було простіше укладати торговельні угоди зі своїми партнерами із християнських країн, ніж з купцями–язичниками.

І, нарешті, молода країна, що бурхливо розвивалася, потребувала високопрофесійних спеціалістів, яких не вистачало або зовсім не було у Київській Русі: ювелірів, мулярів, гончарів, зброярів тощо. Але поява таких фахівців із-за кордону викликала спротив з боку язичницьких волхвів, які вороже ставилися до християн. І це страхало іноземних фахівців, які боялися бути принесеними у жертву язичницьким богам (що, до речі, досить часто траплялося).

Отже, як бачимо, язичництво в X ст. стало серйозним гальмом для розвитку давньоруського суспільства. Тому не випадково, що частина руської знаті піднімала питання про зміну язичництва (такі тенденції з'являються ще наприкінці IX ст.), але більшість населення була налаштована поки що негативно. Нагально поставали питання місіонерської та просвітницької роботи на Русі.

Проведення такої роботи наштовхувалося на серйозні перепони і труднощі. По-перше, потрібно було багато досвідчених місіонерів. По-друге, пропаганду нової релігії можна було вести лише на мові, зрозумілій місцевому населенню. По-третє, християнські священнослужителі і місіонери піддавалися серйозним переслідуванням з боку князівської влади (особливо у період правління Святослава). Як же можна було вирішувати ці проблеми?

Місіонерські кадри були у християнських країнах (Візантія, Німеччина, Рим). І всі вони вели активну діяльність по поширенню християнства у сусідніх державах. Візантійські місіонери поширювали нову релігію серед народів Балкан грецькою мовою, німецькі священнослужителі за допомогою латинської мови насаджували християнську ідеологію у балтійських язичників, Моравії, Чехії, Польщі тощо. Але і східне, і західне духовенство переслідувало свої власні корисні цілі. За допомогою християнізації вони прагнули підкорити ці народи політично. Тому прийняття християнства із Константинополя, Рима або Магдебурга повинно було викликати досить серйозні наслідки.

Давньоруську знать не могла влаштувати християнізація, при якій і вони, і держава перетворилися б у васалів чи то візантійських імператорів, чи то римських пап, чи то імператорів Священної Римської імперії. Але переймати нову релігію з інших країн теж було проблематично. Наприклад, Болгарія, що прийняла християнство у 864 р., знаходилася під владою Візантії і не мала власної церковної організації.

Відзначимо ще один незаперечний факт: переважна більшість давньоруського населення ще в другій половині X ст. була язичниками. Цю релігію сповідували їхні діди–прадіди, рядові русичі не брали участі у міжнародній торгівлі, в управлінні державою, тому вони абсолютно не відчували дискомфорту через сповідування язичництва. Але із формуванням класового суспільства з'являлися категорії людей, які втратили надію на збагачення, вихід з рабського чи напівзалежного стану. Саме їм теж стала потрібною ідеологія розради, утіхи, ілюзійної гарантії іншого життя у потойбічному світі.

Проте язичницьку віру у X ст. сповідували і всі київські князі (за винятком княгині Ольги), які і в зовнішній політиці опиралися на союз з язичницькими країнами. Так, князь Ігор під час походу на Візантію прихилив на свій бік варягів і печенігів, а Святослав для боротьби з ромеями використовував язичників – угрів, печенігів тощо [7, с.33; 15, с.102]. Та й саме відношення київських князів до християн було різним: Ігор і спочатку Святослав не застосовували до них репресій. І лише на початку 70-х рр. X ст. останній піддав їх гонінням. Після Святослава до влади прийшов його старший син Ярополк, який "нелюбим есть у людей, зане христианом даде волю велику..." [30, с.122]. У Ніконівському літописі відзначено також, що до Ярополка навідувались послы папи Римського [3, с.39]. А римські легати могли з'явитися на Русі лише у випадку, якщо князь дійсно проявив інтерес до християнства і християн.

Симпатії Ярополка Святославовича до християн і привели до його падіння та захоплення престолу Володимиром 11 червня 978 р. [7, с.54-55; 2, с.231], який був прихильником старої віри і одружений на вярязці – язичниці Аллогії (Олові), як свідчать "Саги про Олаві Трюггвасоні" та Іоакимівський літопис [30, с.113]. Не дивлячись на те, що при захопленні престолу Володимир використовував наймані варязькі дружини, у своїй подальшій політиці він став спиратися на місцеве язичницьке населення, не дозволивши варягам збирати контрибуцію з жителів Києва.

Володимир врахував і невдоволення киян прохристиянською політикою свого старшого брата і, згідно язичницької моралі, убив Ярополка, який був винний у смерті іншого брата, Олега, здійснивши родову помсту. Насправді ж новий київський князь дуже спритно позбавився свого головного конкурента на великокняжий престол, який мав більше прав на владу, ніж син Малуші Володимир. Але якраз походження сприяло його

популярності спочатку у новгородців, а згодом і киян, які вважали князя щасливим, удачливим і вмілим політиком, що своїми життєвими успіхами в першу чергу зобов'язаний прихильністю з боку язичницьких богів, яким він побудував язичницьке капище в Києві. У 980 р. Володимир намагався ввести загальнодержавний культ язичницьких богів. У цей пантеон увійшли на чолі з Перуном Хорс, Дажбог, Стрибог, Семаргл і Мокош [15, с.244]. Тобто влада зіштовхнулася з проблемою релігійних перетворень і на перших порах намагалася вирішити проблему, виходячи із внутрішніх можливостей.

Уже перші роки правління Володимира підтвердили цю думку. Князь наніс відчутної поразки польському князю Мешко I, відібравши Перемишль, Червень "и иные грады..." [7, с.58], а також захопив "град Суздаль" [7, с. 57]. Упродовж 983-984 рр. Володимир захоплює землі прусського племені ятвігів, і підкорив радимичів. Наступного року князь і його дядько Вовчий Хвіст здійснили похід на дунайських болгарів і сербів [7, с.59], з якими уклали договір про мир і взаємодопомогу, спрямований проти Ромейської держави. Про це повідомляє візантійський поет Іоанн Геометр [15, с. 104].

У 986 р. болгари, як повідомляє Лев Діакон, за допомогою скіфів (так візантійські хроністи називали росів – Авт.) нанесли поразку візантійцям у Болгарії [28, с.73]. А Іаків Мніх свідчить, що після походу на болгарів послідував похід на хозарів: "...и на Козары шед, победы а и дань на них положи" [21, с.230].

Ці перемоги зміцнили владу Володимира Святославовича і міжнародний авторитет Русі. Проте не було гарантій, що у подальшому підкорені народи не виступлять проти київського князя, а язичницька релігія не сприяла утвердженню в країні відносин панування і підпорядкування. Нова ж ідеологія повинна була вселити у народі думку про правомірність існуючих на Русі порядків. До того ж влада Володимира настільки зміцніла, що він уже не потребував підтримки язичницького населення. А його бояри і особливо наймана дружина, навпаки, гостро потребували нової релігії. Саме випробувана у боях дружина дозволила київському князю сподіватися, що саме за її допомогою він зможе насильно вирішити проблему зміни державної ідеології.

Проте, якщо чисто силову сторону справи Володимир міг вирішити сам, то вкорінити нову релігію у свідомість русичів можна було лише за допомогою візантійських місіонерів.

Слід відзначити, що Володимиру сприяла і міжнародна ситуація. Повстання болгарів, змова Варди Фоки, захоплення арабами італійської провінції Калабрії змусили візантійських імператорів Василя II і Константина VIII укласти мирний договір з Володимиром, який зобов'язувався надати військову допомогу імперії в обмін на зобов'язання віддати заміж за київського князя візантійську принцесу Анну.

Після укладення угоди (987, або 988 р.) Володимир Святославович таємно охрестився, а з допомогою русичів Василь II наніс поразку Варді Фоці під Хрисополем влітку 988 р., а в квітні 989 р. розгромив військо змовника під Авідосом і придушив змову. Позбавившись небезпеки, візантійські василевси не поспішали відправляти принцесу Анну на Русь. Подальші події майже однаково висвітлені у джерелах – від взяття Корсуня (Херсонеса) до прийняття християнства. Правда, інколи дату хрещення Русі переносять з липня 988 р. на 1 серпня 990 р. [26, с.34-47]. Саме дослідник О.М.Рапов обґрунтовано доводить правдивість останньої дати. Джерельна база і логіка розвитку подій схиляє і авторів підтримати цю гіпотезу.

Джерела свідчать, що хрещенню росів передувала продумана психологічна підготовка населення. Повернувшись з Херсонеса, Володимир почав знищувати язичницьких ідолів: "...повеле кумиры испровещи, овы исещи, а другия огневи предати" [7, с.80]. Такі дії були розраховані на дискредитацію Перуна й інших богів в очах язичницького населення, демонстрацію русичам безсилля язичницьких богів, показ того, що язичницькі ідоли нездатні були відомстити Володимирі і його оточенню за нанесені їм образи.

А ще до знищення язичницьких богів Володимир охрестив у Києві своїх синів і вельмож-язичників. Причому деякі джерела говорять про 12 синів київського князя, хоча російський історик В.Татішев не вірить у таку кількість дітей Володимира [30, с.234]. Проте важливішим фактом тут виступає не кількість синів князя, а показ того, що і його

найближчі родичі повністю розривають з язичництвом. І вже після цього Володимир Святославович приступив до хрещення киян.

У "Повісті минулих літ" хрещення жителів столиці представлено як одночасний акт: "Аще не обрещеться кто завтра на реце, богат ли, ли убог, или нищъ, ли работник, противен мне да будет". Се слышавше людье, с радостью идяху, радующеся и глаголяще: "Аще бы се не добро было, не бы сего князь и боляре прияли". Наутрия же изиде Володимер с попы царицины и с корсуньскыми на Дънепр, и снидесе бе-щисла людий" [7, с.80-81].

Така однодушність і добровільність прийняття християнства викликає сумнів у правдивості свідчень "Повісті...". До того в іншому джерелі ("Житіє Володимира") місцем хрещення визнано не Дніпро, а його притока Почайна [36, с.116]. Насправді хрещення русичів проходило з величезними труднощами. За повідомленнями В. Татішева, частина киян приймала хрещення під примусом, частина ж втікала і переховувалася в лісах, залишаючись язичниками [30, с.63]. Тобто населення чинило опір процесу хрещення, чого не міг не помітити автор "Повісті...", але, на нашу думку, показувати труднощі цього процесу могло мати серйозні наслідки і спонукати киян до думки, чи потрібно було відмовлятися від язичницьких богів і приймати християнство?

Постає також ще одне питання: для чого автор "Повісті..." переніс місце хрещення з Почайни на Дніпро? Переважна більшість дослідників не вбачає в цьому політичних мотивів, а пояснює це рельєфно-кліматичними змінами території правобережжя Києва, що впливали на акваторію р. Почайни, правої притоки Дніпра: якщо в часи княгині Ольги це була судноплавна гавань, то згодом вона обміліла. На плані Києва 1695 р. Почайна уже невеликий дніпровський рукав, розміщений у заболоченому районі [12, с.95]. Вірогідніше за все, такою вона стала уже на рубежі XI-XII ст. Тому автори «Повісті минулих літ» і засумнівалися в тому, що в такому незручному місці, невеликому за площею, могли хреститися тисячі киян. Саме це змусило Нестора перенести хрещення русичів на Дніпро.

Таким чином, можна говорити про багатотисячне хрещення київського люду. Тим не менше, не дивлячись на всі проведені заходи, деяким киянам вдалося уникнути хрещення. Вони покинули столицю з надією, що їх ніхто не зможе примусити прийняти чужу віру. Практика показала, що змусити людей хреститися можна було лише під загрозою застосування репресій. Навіть християнські проповіді місіонерів не мали значного успіху. І лише авторитет самого князя і його бояр відіграв при хрещенні позитивну роль. Проте не всі так думали. На таких не впливали ні авторитет князя, ні погрози і вони склали серйозну опозицію релігійній політиці Володимира Святославовича.

Великий князь не міг не врахувати об'єднання опозиціонерів-язичників різних регіонів Русі з метою повалення його з княжого престолу. Тому Володимир змушений був у короткий термін підкорити собі хоча б головні міські центри Київської Русі, що диктували свою волю сільським територіям.

У слід за Києвом першочергове значення для держави мав Новгород Великий, що знаходився на шляху «із варяг у греки». Новгородці контролювали торговельні і політичні зв'язки з центральними і східними районами Русі, народами Балтійського Помор'я, які були язичниками. Усвідомлюючи небезпеку поєднання всіх невдоволених, Володимир уже влітку 990 р. відправив у Новгород християнських місіонерів під охороною загонів під орудою свого дядька Добрині і воєводи Путяти з метою насильного хрещення місцевого люду.

До речі, слід визнати, що в Новгороді ще у період панування язичництва існувала християнська община, згуртована навколо церкви Преображення Господнього [30, с.112]. Але противників християнської ідеології в місті було значно більше, ніж прихильників. Про делегацію Добрині стало відомо завчасно. Тому новгородці, зібравшись на віче, постановили не пускати у місто хрестителів. Коли загони Добрині і Путяти увійшли у Новгород і захопили 29 серпня 990 р. (це була п'ятниця) Торгову сторону, новгородські язичники зруйнували частину мосту через Волхов, щоб перешкодити прибулим переправитися на лівий берег річки, де знаходилася міська фортеця [15, с. 113].

Згідно Іоакімовського літопису, повсталі проти Добрині новгородські язичники очолювалися верховним слов'янським жерцем Богоміл-Соловеем і новгородським тисячним Угоняєм, вихідцями із знаті. Язичники розорили і пограбували будинок Добрині (посадника Новгородода. – Авт.), "избыша" дружину і деяких родичів.

У той же час місіонери організували пропаганду нової віри серед жителів Торгової сторони, але успіх місії був незначним: за допомогою воїнів за 2 дні вдалося охрестити лише декілька сотень новгородців. Інше населення хреститися не бажало: "Но гиблюсчим в нечестии слово крестное, яко апостол рек, явися безумием и обманом" [30, с.112].

У ночі з 30 на 31 серпня допоміжний загін Путяті переправився на лівий берег Волхва. Повсталі пропустили його в місто, прийнявши за власне військо. Путята захопив у полон Угоняя і переправив його Добрині. Лише тоді язичники зрозуміли, що їх обдурили. Одні з них [маже 5 тис. – Авт.] напали на загопи Путяті, і "бысть между ими сеча зла", інші кинулися руйнувати церкву Преображення і грабувати житла християн.

Загін же Добрині переправився через Волхов і підпалив будинки новгородців, які, боячись, що пожежа охопить усе лівобережжя, кинулися гасити вогонь. А зрозумівши, що битва програна, язичники звернулися до Добрині з мирною пропозицією, яка і була прийнята.

Місто було повністю підпорядковане Добрині і першим, що зробив посадник, знищив статуї язичницьких богів: «... Идолы сокруши, деревянии сожгоша, а каменнии, изломав, в реку вегоша; и бысть нечестивым печаль велика. Мужи и жены, видевшее тое, с воплем великим и слезами просяще за ня, яко за сусчие их боги. Добрыня же, насмехаяся, им весча: "Что безумнии, сожелеете о тех, которые себе оборонить не могут, кую пользу вы от них чаять можете" [30, с.113].

Після знищення язичницьких ідолів Добрыня став вимагати від новгородців прийняття християнства, але ті стійко пручалися. Лише частина міщан піддалася уговорам. "Идоша мнози, – писав автор "Повісті...", – а не хотящих креститися воины влачаху и кресчаху, мужи выше моста, а жены ниже моста» [7, с. 113]. Це друге хрещення вірогідніше всього відбувалося два дні, 8-9 вересня 990 р. І після цього хрещення і ще залишалося багато язичників, яких масово хрестили лише 26 вересня 990 р. [15, с. 114]. До речі, ні у "Повісті минулих літ", ні у "Пам'яті і похвалі Іакова Мніха" взагалі не має свідчень про хрещення новгородців, як і жителів інших міст Київської Русі. І це не дивно, бо християнство в інших регіонах країни теж впроваджувалося силою, навіть у віддаленому Ростові, де хрещення пройшло без особливих інцидентів, досить швидко наступила реакція. Перші два ростовські єпископи втекли звідти: "не терпяще неверия и досаждения людей"; проти третього єпископа, Леонтія, піднялася змова, його хотіли навіть убити; лише четвертому єпископові, Ісайї, вдалося піддати вогню усі ідоли, що стояли в Ростові і окози [22, с. 23].

Правда, М.С. Гордієнко висловив думку, що в часи Володимира хрещення прийняла лише мала частина Русі. Названий автор визнавав хрещення киян і новгородців, а також відзначав будівництво християнських храмів у Чернігові, Белгороді, Переяславі, Турові, Полоцьку й інших давньоруських містах. Але жодний з літописів не містить матеріалів про спорудження церков у 990-1015 рр.

У зв'язку з цим постає питання: наскільки була охоплена Київська Русь християнізацією у правління Володимира Святославовича? Звернемося до джерел. Іаков Мніх у «Пам'яті і похвалі Володиміру» (70-ті рр. XI ст.) писав: "Крести же ся сам князь Володимир и чада своя... Крести и всю землю Рускую от конца и до конца... всю землю Рускую и грады вся украси святыми церквами..." [21, с. 226-227].

Автор "Сказання про Бориса і Гліба» наприкінці XI ст.. також стверджував, що Володимир Святославович «святыимъ крещениемъ вьсю просвети сию землю Руську...» [10, с.43]. А у "Повісті минулих літ" за 6496 (988) р. записано, що Володимир після хрещення киян "нача ставити по градом церкви и попы, и люди на крещенье приводити по всем градом и селом"; "Володимир же просвещен сам, и сынове его, и земля его" [7, с. 81, 83].

Таким чином можна зробити висновок, що на рубежі XI-XII ст. більшість східнослов'янських народів прийняли християнство і відмовилися від язичницьких звичаїв.

Правда, Нестор Літописець виключає з їхнього числа в'ятичів, які продовжували залишатися язичниками.

У літописних зводах XVI ст. – Воскресеньському і Ніконівському за 6979 (1471) р. уже відзначається: "князь великий Володимир крестился и все земли наши крестил, Руськую, и нашу Словенскую, и Мерскую, и Кривечскую, Весь, рекше Белозерскую, и Муромскую, и Вятичи, и прочаа..." [2, с.126].

Ми вбачаємо, що між свідченнями Нестора Літописця і літописами XVI ст. не має розбіжностей по суті. Історії відомо багато випадків, коли охрещені народи згодом відмовлялися від християнства. Таке могло статися і з в'ятичами. На рубежі X-XI ст. вони були силою охрещені Володимиром, а згодом, користуючись своєю віддаленістю від Києва, знову стали язичниками.

Свідчення руських літописів підтверджується і повідомленнями сучасника Володимира арабського автора Ях'ї Антіохійського, який на початку XI ст. записав у своїй хроніці, що візантійський імператор Василій II Болгаробойця прислав до руського володаря митрополитів і єпископів, які "охрестили царя (так він титулував великого князя Київського. – Авт.) і всіх, кого охоплювали його землі" [2, с.57, 63, 65, 69].

Отже, за свідченнями різних джерел, можна висувати, що князь Володимир охрестив більшу частину давніх русичів. Лише у важко доступних містах збереглися язичники і їхні жерці. Навіть у XIII ст. у давньоруських місцях з'являлися волхви і своїми проповідями намагалися повернути до своєї релігії, нерідко успішно.

Викликає у вчених інтерес і питання про джерела давньоруського християнства. Шахматов О.О., наприклад, вагався між Болгарією і Візантією, схиляючись на користь останньої [36]. А його послідовник М.Д. Приселков рішуче настоював на першій версії. Він загострює увагу на тому, що повідомлення про утвердження митрополії і прибуття грецького митрополита з'являються лише після 1037 р. у джерелах. До того ж візантійські джерела не згадують про хрещення Русі Володимиром. Ці два факти надихнули М.Д. Приселкова шукати витоки християнства за межами Візантійської імперії. Він звернув свій погляд на Охридське архієпископство (Західна Болгарія), що певний час було незалежним від Константинопольської патріархії [23, с.40]. І хоча Болгарське царство було знищено Василієм II Болгаробойцею, Охридське архієпископство підпорядковувалося Константинополю лише в середині 30-х рр. XI ст., коли і згадується вперше про грецьку митрополію на Русі. Проте ця гіпотеза не знайшла підтримки у дослідників.

Версію візантійських коренів давньоруського християнства висловлювали і підтримували Є. Голубінський, М. Грушевський, Й. Пелеш, М. Міллер, Ф. Дворкін та ін. Охридську теорію, крім Приселкова М., розвивають українські історики Т. Коструба і С. Томашевський, російські А. Карташов, Є. Шмурло, Г. Федотов, П. Ковалевський, німецький Г. Кох. Тмутороканське походження давньоруського християнства висунули Ю. Вернадський і М. Чубатий. Обидва автори тієї думки, що в межах Київської держави в часи Володимира уже існувала християнська ієрархія у Тмуторокані.

Намагання знайти корені давньоруського християнства привело вчених до пошуків давньоруської християнської культури на Заході. Так, М.М.Нікольський проводив численні паралелі для культури Русі в області великої Моравії і Богемії. Такої ж точки зору дотримувався і М.Коробка. Але ця гіпотеза не знайшла прихильників у Росії, хоча на Заході у неї знайшлося немало прихильників (католицькі автори О.М.Амман, Н.Баумгартен, М.Таубе тощо), але й противників (Л.Мюллер, А.Поппе) [29, с.22]. І все ж таки більшість вчених доводила першопочаткову включеність Київської церкви в ієрархію Константинопольської патріархії [10, с.371; 30, с.48-52].

Якщо проводити підсумок походження київського християнства, то не потрібно заперечувати безпосередній зв'язок Русі і Візантії, але не слід забувати, що і для західних місіонерів не були закриті двері. Навіть папа Іоан-Павло II в енцикліці з нагоди тисячоліття смерті Мефодія (1985 р.) бачив у діяльності Константина-Кирила і Мефодія місток, що

об'єднував Київську Русь з Римом [25, с.23]. Це свідчило про претензії Рима на пріоритет в галузі просвітницької діяльності слов'янських першовчителів.

Цікавою є думка відомого фахівця з давньоруського періоду Б.Д.Грекова, який відзначав, що християнство на Русі, запозичене від греків і в той же час не відмежоване повністю від заходу, у кінцевому результаті стала не візантійським і не римським, а руським. Підтвердженням цієї думки є уривок із послання краківського єпископа Матвія до одного із видатних релігійних діячів Західної Європи Бернарда Клервоського у XII ст.: "Не бажає згадуваний народ [русичі. – Авт.] ні з грецькою, ні з латинською церквою бути однотипним, але, відмінний від тієї, чи іншої, тайнства жодної з них не поділяє" [37, с.115].

Звернемося до інших джерел. Так, Яхья Антіохійський повідомляє також про відправку до Володимира візантійських митрополитів для навернення населення у християнство [15, с.117]. Це свідчення підтверджують і руські літописи XVI ст. У Ніконівському зводі повідомляється про трьох митрополитів, які управляли церковними справами на Русі при Володимирі Святославовичі: Михаїлі (990-992 рр.), Леонтії (992-1007 рр.) і Іоанні (1007-1015 рр.) [2, с.57, 63, 65, 69]. Останній продовжував свою діяльність і при Ярославі Мудрому. Але якщо всі ці митрополити брали участь у хрещенні русичів, то хрещення мало зайняти тривалий час.

У "Повісті минулих літ" не має даних про перших давньоруських митрополитів. Це породило думку про те, що у перші десятиліття після хрещення Київської Русі церкву очолював архієпископ, а не митрополит. Так, посилаючись на "Сказання про чудеса Бориса і Гліба", де Іоанн називається то митрополитом, то архієпископом (не зрозуміле слово "архієпископ" замінювали на «митрополит»), М.Д.Приселков виснує, що митрополити на Русі з'явилися лише у 1037 р. [23, с.40-42].

З цією тезою важко погодитися, бо, згідно церковним правилам, титул "архієпископ" рівнозначний титулу "митрополит" (і той, і інший стоїть над єпископами. – Авт.). Але тут же постає інше питання: як же величали самі себе київські владика? На їхніх печатках зустрічаємо такі надписи: "архіпастир Русі", "архіпастир всієї Русі", "проєдр Русі" [38, с.48-52]. Найцікавішою є напис на печатці митрополита Кирила (1225-1233 рр.): "Кирило, чернець, Божою милістю архієпископ митрополії Русі" [38, с.49]. Тобто, навіть у XIII ст., коли вже існували на Русі інші архієпископи (наприклад, новгородські), руські митрополити продовжували титулувати себе архієпископами (добавляючи "митрополит Русі"), не бачачи у цьому жодного приниження свого сану.

І, нарешті, ще одна проблема, яку мав вирішувати Володимир: як закріпити християнське віровчення серед наверненого населення Київської Русі? Які заходи приводилися з цією метою?

Частково ми вже про них згадували. По-перше, це будівництво на місцях язичницьких капищ християнських храмів. Князь і його оточення ясно усвідомлювали, що без спеціальних приміщень, де священнослужителі змогли б вести щоденну пропаганду християнства, закріпити нову віру не можливо. За свідченням німецького хроніста Тітмара Мерзебургського, лише в Києві у 1018 р. нараховувалося більше 400 християнських храмів [9, с.66]. У Ніконівському літописі знаходимо, що в Києві під час пожежі 1017 р. згоріло до 700 церков [2, с.75]. Тобто до 1018 р. не всі згорілі церкви були відновлені киянами.

Але і в цій сфері діяльності явно проявлялися язичницькі традиції. Приведемо ряд прикладів. Так, у Давній Русі князів ховали у церквах, що не передбачалося православною догматикою і не одобрювалося багатьма богословами ортодоксального толку.

Ще один яскравий приклад – графіті в апсиді Софіївського собору, що передає нам настрої деяких церковнослужителів щодо своєї "справи": "Писал, поющи аллилуя". Автор цього напису, без сумніву, мав пряме відношення до софіївського кліру, бо був присутнім у вівтарній частині собору під час богослужіння. Вірогідно, він був далеким від християнських настроїв і тому зробив на стіні запис побутового змісту (за що, до речі, передбачалося покарання) [13, с.166].

Іншою турботою Володимира Святославовича стала підготовка національних кадрів священнослужителів. Нестор Літописець писав: "Послав нача поимати у нарочитые чади

дети, и даяти нача на ученье книжное. Матере же чад сих плакахуся по них, еще бо не бяхуся утвердили верою, но акы по мертвеци плакахся" [7, с.81].

Більш розширені дані про створення цілої сітки шкіл на Русі приводить В.М. Татіщев: «Митрополит же Михаїл радив Володимирі облаштувати училища для утвердження віри і зібрати дітей для навчання. І так Володимир звелів брати дітей знатних, середніх і бідних, роздаючи по церквам священикам для книжного навчання. Матері же чад своїх дуже плакали за ними, як за мертвими, поки не утвердилися у вірі і не зрозуміли користі навчання, що ним розум їхній просвітлюється...» [30, с. 63]. Створення місцевих кадрів священнослужителів, рекрутованих із різних верств давньоруського суспільства, повинно було суттєво просунути вирішення проблеми загальної християнізації Русі.

Крім методу «батога» (тобто насильницької християнізації) Володимир застосовував і всілякі засоби заохочення населення, яке було невдоволене хрещенням. Так, він влаштував різноманітні свята у містах, супроводжуючи їх бенкетами, роздачею пожертв із великокнязівської скарбниці. Наприклад, після відкриття і освячення Десятинної церкви у Києві (правильніше буде відбудованої. –Авт.) князь Володимир «створи праздник велик в ть день боляром і старцем градским, и убогим раздаю именье много» [7, с. 85].

У тому ж 996 р. Володимир Святославович будує церкву Преображення у м. Василеві: «...Постави церковь, и створи праздник велик, варя 300 провар меду. И съзываше боляры своя и посадники, старейшины по всем градом, и люди многы, и раздавая убогим 300 гривен. Праздновал князь дний 8, и възвращашеться Кыеву на Успенья святыя богородица, и ту пакры сотворяше праздник велик, съывая бещисленое множество народа... И тако по вся лета творяше... провеле всякому нищему и убогому приходитьи на двор княже и взимати всяку потребу, питье и еденье, и от скотыниць кунами. Устрои же и се, рек яко: «Немощнии и больнии не могут долести двора моего», повеле пристроити кола, и въскладше хлебы, мяса, рыбы, оwoць разноличный, мед в бчелках, а в других квас, возити по городу, въпрашающим: "Кде больнии и нищъ, не могли ходити?" Тем раздаваху на потребу. Се же пакры творяше людем своим: по вся неделя устави на дворе в гридьнице пир творити и приходитьи боляром, и гридем, и съцьским, и десяцьским, и нарочитым мужем, при князи и без князя. Бываше множество от мяс, от скота и от зверины, бяше по избылью от всего" [7, с.85-86]. Така політика не могла не мати успіху, оскільки на деякий час примирювала князівську владу з народом.

Проте "задобрити" всіх Володимир не зміг, тому літописи повідомляють про збройні виступи "лихих людей", які забирали у населення гроші і майно. Особливо збільшилася кількість розбоїв саме у період хрещення Русі. Не бажаючи хреститися, люди втікали в ліси і пустині, не проходими місця, де відчували труднощі і незгоди. В цьому вони звинувачували лише князя і християнське духовенство. Пограбування і вбивство християнських священнослужителів, які підштовхували Володимира на зміну язичництва, а також людей, які, прийнявши християнство, зрадили вірування предків, в їхніх очах виглядали як богоугодні дії.

За свідченням джерел, князь Київський спочатку не хотів страчувати "розбійників" [2, с.67], сподіваючись таким відношенням схилити їх до християнства і припинення розбійницьких дій, але проти виступило давньоруське духовенство. Єпископи стали вимагати від Володимира застосування до "розбійників" найжорстокіших заходів. Під їхнім впливом князь Київський поміняв свою політику до бунтуючих людей: "отверг виры, нача казнити розбойники..." [7, с.87].

Отже, наші розмірковування над деякими проблемами християнізації Київської Русі дають змогу зробити ряд **висновків**:

1. Християнізація Русі не була одночасовим актом, тому у літописній традиції існують різні її датування. Автори схильні вважати найбільш вірогідною датою хрещення саме киян і новгородців 990 р.

2. Введення християнства на Русі не стало переломним моментом, а лише одним з етапів тривалого процесу зміни язичницької релігії християнською. Первісна релігія слов'ян не була знищена одним повелінням князя Володимира, хоча він використовував для цього і силові методи. Народ і надалі продовжував дотримуватися дохристиянських звичаїв і після

введення християнства: ортодоксальне православ'я не в змозі було повністю їх викоринити. Тому воно повинно було призвичаювати давні звичаї до свого культу. Отже християнство східних слов'ян представляло собою синкретизм двох релігій – язичницької і християнської.

3. Прийняття християнства Київською Руссю сприяло її зближенню з Візантією та іншими країнами тієї ж релігійної організації (Болгарія, Сербія) та прилученню до візантійської культури, а одночасно віддаляло її від країн Західної Європи, що мало для Русі досить серйозні наслідки.

4. Введення християнства породжувало серйозну опозицію, для подолання якої і утвердження нової релігійної політики Володимир Святославович застосував різноманітні заходи.

Література

1. Козьма Пражский. Чешская хроника / Вступ. ст., перев. и коммент. Г.Э.Санчука; отв. ред. Л.В.Разумовская и В.С.Соколов. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 296 с.
2. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Под ред. А.Ф.Бычкова // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1862. – Т.9. – 256 с. (посл. переизд. – М.: ЯРК, 2000. – 288 с.).
3. Летопись по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926 – 1928. – Т. 1. – VIII, 579 с.
4. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 659 с.
5. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Шапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 363 – 423.
6. Память и похвала Владимиру Иоакова Мниха и Жьгтие князя Владимира. – М.: Изд-во Беркли, 1988. – 22 с.
7. Повесть временных лет / Подг. текста, пер. ст. и коммент. Д.С.Лихачева. Под ред. В.И.Адриановой-Перетц; [Доп. М.Б. Свездлова]. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Наука, 1996. – 667 с.
8. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских цезарей / Изд. подг. Я.Н. Любарский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 2009. – 400 с.
9. Рапов О.М., Ткаченко М.Г. Русские известия Титмара Мезебургского (X–XI вв.) // Вестник МГУ. – Серия 8. История. – 1980. – №3. – С. 57 – 67.
10. Успенский сборник XII – XIII вв. Тексты / Изд. подг. О.А.Князевская, Б.Г.Демьянов, М.В. Ляпон. – М.: Наука, 1971. – 376 с.
11. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV – XVвв. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – №1. – С. 149 – 184.
12. Алферова Г.В. Киев во второй половине XVII в. / Алферова Г.В., Харламова В.А. – К.: Наук. думка, 1982. – 159 с.
13. Артеменко И.И. Боги созданы людьми / И.И.Артеменко, А.П.Моця. – К.: Политиздат, 1989. – 174 с., ил.
14. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наук. думка, 1988. – 260 с.
15. Введение християнства на Руси / Ин-т философии АН СССР; Отв. ред. А.Д.Сухов. – М.: Мысль, 1987. – 302, [2] с., [16] л. ил.
16. Голубинский Е.Е. История русской церкви / История русской церкви (репринтн. изд. 1901) / Е.Е.Голубинский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1997. – 987 с.
17. Гордиенко Н.С. "Крещение Руси": факты против легенд и мифов. Полемиические заметки / Н.С. Гордиенко. – Л.: Лениздат, 1984. – 287 с.
18. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 736 с.
19. Карамзин Н.М. История государства Российского / Соч. Н.М.Карамзина. – СПб.: Изд. И.Энерлинга, 1842. – Кн. 1; Т. 1-4. – XVII, [7] с., 1330 с., ил.
20. Качковський Л. Від кого прийняв хрещення перший володар Русі –від Константинополя чи від Риму? / Патріярх. – 2000. – Ч.10. – С22-29.
21. Кузьмин А.Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / А.Г. Кузьмин. – М.: Наука, 1973. – 320 с.
22. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с., ил.
23. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X – XII вв. / М.Д. Приселков. – СПб.: Наука, 2003. – 248 с.

24. Приселков М.Д. История русского летописания XV – XV вв. / М.Д. Приселков. – СПб., 1996. – 280 с.
25. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X-XV вв. / Б.Я. Рамм. – М. – Л. 1959, – 449 с.
26. Рапов О.М. О дате принятия христианства князем Володимиром и киевлянами / О.М. Рапов // Вопросы истории. – 1984. – №6. – С. 34-47.
27. Рапов О.М. Русская церковь IX – первой трети XII в. Принятие христианства / О.М. Рапов. – М.: Высш. школа, 1988. – 416 с.
28. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси IX – первая половина X в. / А.Н. Сахаров. – М.: Педагогика, 1987. – 128 с.
29. Сергеенко А. Слово в день памяти св. Андрея Первозванного / А. Сергеенко // Журнал Московской патриархии. – 1962. – № 12. – С. 33-35.
30. Татищев В.Н. История государства Российского: В 7-ми т. / В.Н. Татищев; подг. к печати: М.П. Ирошников, З.Н. Савельева; под. общ. ред.: А.И. Андреева, С.Н. Волка и В.Н. Тихомирова. – Л.: АН СССР, 1962. – Т.1. – 500 с., ил.
31. Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1983. – 207 с.
32. Томашівський С. Вступ до історії Церкви в Україні / С. Томашівський. – Жовква, 1931. – 159 с.
33. Филарет (Гумилевский). История Руской Церкви. – М., 1888. – Период 1: От начала христианства в России до нашествия монголов (988 – 1237). – 331 с.
34. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим-Нью-Йорк, 1976. – Т.1. – 264 с.
35. Шабатин И.Н. Святой апостол Андрей Первозванный – проповедник Истины Христовой на Руси // Журнал Московской патриархии. – 1962. – №12. – С. 60 – 66.
36. Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира. – А.А. Шахматов. – Изд. 2. – СПб.: Либроком, 2011. – 128 с.
37. Шевелева Н.И. Послание епископа краковского Матвея Бернарду Клервосскому об "обращение русских" / Н.И.Шевелева // Древнейшие государства на территории СССР. – М.: АН СССР, 1976 – С. 107-118.
38. Янин В.Л. Актове печати древний Руси X – XV вв. / В.Л.Янин. – М.: Наука, 1970. – Ч. I. – 326 с.
39. Müller L. Zum Problem hierarchischen Status und der jurisdik tionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039. – Köln; Braunsfeld, 1959. – S. 48 – 52.
40. Poppe A. Uwagi o najstarszych dziejach Kosciola na Rusi // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1964. – Т. LV. – Z. 3. – S. 352 – 357.
41. Winter E. Russland und Papstum. – Berlin, 1960. – Т. 1. – S. 30 – 32.

Vasyl Baluch
Oleksiy Baluch

Some Thoughts on the Christianization of Kievan Rus

The article traced the chronology of the initial phase of Kyiv Rus's baptism, described christianization conditions of the Slavs, and investigated Vladimir's politic by the forcible imposition of Christianity, covers versions of time and place of baptism of Kiev, defined measures of Prince of Kiev on the penetration of the new doctrine to the masses Russia.

Keywords: Christianity, christening, baptism, pagandom, chronicle, missionary work, Prince Vladimir, the Magi, dew, ancient Russians, Dad, Byzantium, Bulgaria and Russia.

Василий Балух
Олексей Балух

Некоторые размышления о христианизации Киевской Руси

В статье прослежена хронология начального этапа крещения Киевской Руси, охарактеризованы предпосылки христианизации славян, исследована политика Владимира по насильственному насаждению христианства, рассматриваются версии времени и места крещения киевлян, определены меры князя Киевского по проникновению нового вероучения в народные массы Руси.

Ключевые слова: христианство, христианизация, крещение, язычничество, летопись, миссионерская деятельность, князь Владимир, волхвы, росы, русичи, папа, Византия, Болгария, Русь.